

УДК 766

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/38-2-13>

Віктор МИХАЛЕВИЧ,

orcid.org/0000-0003-4847-5833

кандидат культурології, доцент,

доцент кафедри образотворчого мистецтва

Київського університету імені Бориса Грінченка

(Київ, Україна) *v.mykhalevych@kubg.edu.ua*

СПЕЦИФІКА РАДЯНСЬКОЇ САТИРИЧНОЇ ГРАФІКИ 20-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО ЧАСОПISУ «ГАВРИЛО»

У статті досліджено сатиричну графіку харківського журналу «Гаврило», що містить яскраві приклади радянської карикатури 20-х рр. ХХ століття. Візуальний контент часопису здебільшого є інструментом радянської пропаганди, яка користувалася відповідними художніми засобами для максимального впливу на масового глядача.

Зазначено, що ілюстрації мали спрощені смисли та оформлювалися на киталт агітплакатів із дотепними підписами. Також видання вирізнялося простотою в оформленні обкладинки та розворотів. Популярними у виданні є теми, які виявляють «шкідників» соціалістичного ладу, демонструють «новий радянський побут» і критикують «ворожій капіталізм». Сатиричне видання «Гаврило» нерідко в брутальній формі висміювало своїх політичних опонентів і засуджувало все, що суперечило партійній лінії СРСР.

У дослідженні проведено мистецтвознавчий аналіз гумористичної графіки видання «Гаврило». Ілюстративний матеріал подається художниками журналу в лаконічній, плакатній формі з виразною композицією. Для наочності на шпальтах часопису розміщувалися серії ілюстрацій, часто побудовані на зразок коміксу. Митці часто використовували прийоми порівняння та зіставлення, що спрощують сприйняття негативного та позитивного в зображенні. Добрий персонаж передається ідеалізовано красивим, а в поганого героя гіпертрофовано виділяються всі потворні риси. Завдяки порушенню пропорційності фігур художники часопису створювали сатиричні образи ворогів Радянського Союзу, що повинні викликати огиду в реципієнта. У шаржах намагалися дотримуватися цієї ж формули. Для досягнення більшого ефекту навіювання ілюстратори застосовували відповідні наочні образи-кліше та символіку.

У статті наведено приклади сатиричних ілюстрацій таких художників часопису «Гаврило», як: Я. Бельського, Е. Резнікова (псевд. Рені), Б. Фрідкіна, Л. Хвостова (псевд. А. Х.), Б. Шаповала (псевд. Бе-Ша), М. Щеглова, Яноша.

Ключові слова: «Гаврило», сатиричне видання, графіка, карикатура, ілюстрація, шарж, художнє оформлення.

Viktor MYKHALEVYCH,

orcid.org/0000-0003-4847-5833

Candidate of Art Studies, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Fine Arts

Borys Hrinchenko Kyiv University

(Kyiv, Ukraine) *v.mykhalevych@kubg.edu.ua*

THE SPECIFICS OF SOVIET SATIRICAL GRAPHICS OF THE 1920s ON THE EXAMPLE OF THE KHARKIV MAGAZINE “HAVRYLO”

The article examines the satirical graphics of the Kharkiv magazine “Havrylo”, which contains vivid examples of Soviet caricature of the 1920s. The visual content of the magazine is mostly a tool of Soviet propaganda, which used the appropriate artistic means to maximize the impact on the mass audience.

It is noted that the illustrations had simplified meanings and were designed like propaganda posters with witty captions. The publication was also simple in the design of the cover and centerfolds. Popular in the publication are topics that identify “pests” of the socialist system, demonstrate the “new Soviet way of life” and criticize “hostile capitalism”. The satirical publication “Havrylo” often brutally ridiculed its political opponents and condemned everything that contradicted the party line of the USSR.

An art analysis of the humorous graphics of the publication “Havrylo” is conducted in the study. Illustrative material is presented by the artists of the magazine in a concise, poster form with an expressive composition. For clarity, the magazine’s columns featured a series of illustrations often built like a comic book. Artists often use comparison and juxtaposition techniques that simplify the perception of the negative and the positive in the image. A good character is portrayed as ideally beautiful, and a bad hero has all the ugly traits. Due to the violation of the proportionality of the figures, the artists of the magazine created satirical images of the enemies of the Soviet Union, which should disgust the recipient. The cartoons tried to follow the same formula. To achieve a greater effect of suggestion, illustrators use appropriate visual images, clichés and symbols.

The article gives examples of satirical illustrations by such artists of the magazine as: Ya. Belskyi, E. Reznikov (pseud. Reni), B. Fridkin, L. Khvostov (pseud. A. Kh.), B. Shapoval (pseud. Be-Sha), M. Shcheglov, Yanosh.

Key words: “Havrylo”, satirical edition, graphics, caricature, illustration, cartoon, decoration.

Постановка проблеми. Для періоду, у який виходив часопис «Гаврило» (20-ті рр. ХХ століття), характерне становлення радянського режиму в Україні, що відбулося на всій сатиричній періодиці країни. Завдяки жорсткій більшовицькій цензурі під заборону потрапила майже вся українська гумористична преса. Влада дозволила створити тільки мінімальну кількість пропагандистських видань, для якої «спускала згори» відповідну тематику, а саме: нещадна критика імперіалістів і буржуїв, боротьба із спекулянтами, антиалкогольна та антирелігійна компанія тощо. Також радянська пропаганда займалася демонструванням ідеалізованих радянських героїв, пропагуванням колективізації, великих темпів виробництва та «нового побуту» (радянського способу життя).

Водночас художники гумористичного видання «Гаврило» застосовують принципово нові методи побудови та передачі сатиричного зображення з урахуванням прогресивних течій в європейському мистецтві 20-х рр. ХХ століття, зокрема у графіці. Незважаючи на це, сатирична графіка видання не була достатньою мірою розглянута в науковій літературі.

Враховуючи зазначене, можна констатувати, що дослідження ілюстративного матеріалу сатиричного часопису «Гаврило» є актуальним, адже вона має не тільки історичну та культурологічну, але й художню цінність.

Аналіз досліджень. Для нашого дослідження стали в пригоді праці О. Роготченко та М. Фіголя, які у своїх наукових доробках звертаються до особливостей радянської сатиричної графіки. Цінними є історичні та журналістські статті О. Голубєва, Н. Зикун, К. Кузіної та А. Покляцької стосовно гумористичної пропагандистської ілюстрації СРСР першої третини ХХ століття. Аналіз шаржу як одного з важливих видів сатиричної графіки знаходимо в роботі В. Нестеренка та Т. Батенка.

Мета статті – дослідити графічні та змістові ознаки ілюстративного наповнення харківського сатиричного часопису «Гаврило».

Виклад основного матеріалу. Сатирико-гумористичний часопис «Гаврило» виходив у Харкові у 1925–1926 рр. як видання газети «Пролетарій». Журнал був російськомовний, у два кольори (чорна фарба як основна, червона та блакитна виступали додатковими), мав 16 сторінок, спосіб отримання кліше для відбитка ілюстрацій був фотомеханічний, формат – приблизно А4, друкувався двічі на місяць, усього вийшло 26 номерів. Оформлення обкладинки не вирізнялося особливою оригінальністю: угорі була назва-логотип «Гаврило», що

написана великими нахиленими в різні сторони гротескними літерами; під назвою в лінійній рамці розташовувалась головна карикатура номеру. Верстка журналу в дві колонки; основний шрифт типу – антиква; підзаголовки набиралися гротеском; декоративних елементів немає; на розворотах зазвичай по 2–3 великі ілюстрації.

Серед художників часопису були: Я. Бельський, С. Зальцер, Л. Каплан, Е. Резніков (псевд. Рені), С. Уманський (псевд. Самум), Б. Фрідкін, Л. Хвостов, Б. Шаповал (псевд. Бе-Ша), М. Щеглов, Янош та інші.

Детальніше зупинімося на загальній характеристиці карикатур у часописі «Гаврило».

Порівняно з минулими дореволюційними роками, де в сатиричній графіці спостерігався більший вплив стилю модерн, у радянській сатиричній графіці 20-х рр., зокрема в журналі «Гаврило», більше уваги звертається на лаконічність, плакатність і виразність композиційної побудови ілюстративного зображення. Підтекстовки стають гострішими й дохідливішими та нагадують агітки. Це пояснюється намаганням донести зміст ілюстративного контенту до простого народу та впливати на його свідомість, адже цільовою аудиторією більшовицьких сатиричних видань був здебільшого пролетаріат. Про це свідчила назва маніфесту журналу, який був надрукований на обкладинці першого номеру: «Рабочей милостью, мы, Гаврило первый!...». Щодо цього А. Покляцька зауважує: «Плакати, листівки, графічні зображення (зокрема, й карикатурні) в журналах були зрозумілі і доступні для громадян, більшість з яких до того ж була неписьменною, а тому мали велике ідеологічне значення» (Покляцька, 2015: 156).

Ілюстрації в журналі «Гаврило» здебільшого є самостійними та незалежними від тексту елементами, що підкріплюються тільки епіграфом і дотепним підписом, який міг бути також у формі діалогу між персонажами карикатури.

Одними з методів зображення були протиставлення та порівняння персонажів у карикатурах. Цей ефект для більшого комічного ефекту можна простежити в серіях карикатур на кшталт коміксу, що часто трапляються на шпальтах журналу.

Зазвичай такі персонажі, як «імперіалісти», «непмани», «куркулі» і «священнослужителі», виступали в ролі антагоністів до простого радянського народу та робочого класу. Образ «ворогів радянського ладу» мав вигляд товстого або, навпаки, занадто худорлявого, огидного, гіпертрофованого персонажа з відразливою мімікою. Як зазначає А. Покляцька: «... вже на рівні

візуалізації створювався негативний збірний образ «ворога радянської держави та соціалістичного будівництва» (Покляцька, 2015: 156).

Для більшого впливу художники використовували, за словами К. Кузіної, «просту знакову структуру» з використанням відповідних символічних образів. Наприклад, «оголений меч у руках робочого класу», «караюча рука радянського народу», блискавка, антропоморфні зображення тощо. Кузіна про символізм у радянській карикатурі пише: «Те, що втілювалося в абстрактних мовних поняттях, в агітаційній друкованій графіці було представлено наочно, у доступній формі... Символи, що зображувалися, були загальнодоступними та зрозумілими. Вони були відомі у повсякденному житті, але водночас мали певне «специфічне додаткове значення» до свого звичного смислу» (Кузіна, 2019: 222). Постійна тиражованість цих символів позбавляла критичного сприйняття реципієнтом відповідних сюжетів.

Ілюстрації в часописі «Гаврило» можна умовно поділити на три групи: 1) критика «імперіалістичного світу»; 2) зображення «нового радянського побуту»; 3) висвітлення незначних хиб у радянському суспільстві. Водночас у часописі існувало абсолютне табу на критику внутрішньої державної політики, чинних лідерів партії та соціалістичного ладу.

У карикатурах, де висвітлюються так звані хиби радянської системи, об'єктом викриття сатириків-художників були «класово ворожі елементи», які намагалися завадити соціалістичному будівництву. Це були бюрократи, хабарники, злодії, «куркулі», «контрреволюціонери», пияки та інші. На противагу їм ставилися «щирі передовики виробництва», прості пролетарі, свідомі громадяни, піонери тощо. Такі ілюстрації привертають увагу викривальним пафосом. Незважаючи на пропагандистський складник, у цих зображеннях художники в міру можливостей намагалися показати приклади на реальних підприємствах, організаціях, колгоспах та інших установах.

Однією з тем для карикатур у часописі «Гаврило» було формування й надалі впровадження «нового побуту», що передбачало антирелігійну пропаганду та дотримання «радянських норм життя».

Оскільки художники «Гаврила» не могли висвітлювати у своїх карикатурах внутрішньополітичні проблеми, бо це було вкрай небезпечно, то митці часто вдавалися до демонстрації міжнародної ситуації. Зокрема, критика політиків капіталістичних країн (США, Німеччини, Великобританії, Франції, Польщі, Румунії, Японії та

інших), боротьба з буржуазним капіталістичним ладом, білими емігрантами тощо. Усе це повинно було контрастувати з розвитком радянської соціалістичної економіки, армії, освіти та іншим. Карикатури на міжнародну тему вирізняються цілеспрямованістю політичної думки, справляють враження наступу соціалізму по всьому фронту, формують віру в «загниваючий Захід». Для цього пропаганда використовує відповідні наочні кліше. Щодо цього справедливо зазначає А. Голубев: «Характерною особливістю політичної карикатури була повторюваність і пізнаваність кількох «масок» – імперіаліст (циліндр, монокль, мішок із грошима), зазвичай позбавлений національних прикмет, але іноді з явним натяком на англійське походження; військові (частіше у французькій, японській і польській формах), соціал-демократ; поліцейський» (Голубев, 2005: 278).

Розгляньмо більш детально особливості сатиричної графіки часопису «Гаврило», що має наведену вище тематику.

Міжнародну тему порушив Я. Бельський у серійній коміксі «Гаврило чистить» (№ 19, 1925). Художник вигадує образ пролетаря на ім'я Говрило, що персоніфікує сам часопис. Графік показує в шістьох кадрах, як Говрило їде «чистити» Європу від так званих ворогів більшовицької влади. Персонаж викидає білогвардійських емігрантів, чистить рот президенту Французької республіки Р. Пуанкаре, далі чистить череп лорду О. Чемберлену, погрожує румунським солдатам тощо. Рисунок «По гарячих слідах» (№ 19, 1925), де міліціонер звернувся по допомогу до ворожки для розслідування злочину, Бельський демонструє забобонність, якою продовжують страждати радянські люди. Тут художник створює контраст образів, протиставляючи молодого наївного офіцера та кістляву хитру жінку. Митець звертає увагу на корупцію на місцях, коли порівнює родину директора цукрозаводу, який має надмірну житлову площу, зі свинями в карикатурі «Свій свого пізнав» (№ 17, 1925): на передньому плані художник розмістив тварин, а за ними – надмірно гладкого директора зі своєю родиною. У своїх творах Бельський точно використовує в міру товстий контур для позначення силуетів персонажів, штриховка водночас мінімальна, місцями наявна легка фактура. Контрасти досягаються графіком шляхом суцільних чорних заливок. В експресивній манері художника прочитується декоративність.

Художники «Гаврила» намагаються критикувати посадовців капіталістичних країн за будь-якої нагоди. Наприклад, у карикатурі «Французька законність» (1925, № 23) Б. Фрідкін

продемонстрував, як французький міністр заборонив занадто відверто одягатися жінкам у сфері правосуддя. Графік зобразив «розпусного» міністра, який кладе руку на коліно жінці та пропонує їй стати його коханкою. У цій ілюстрації Фрідкін стилістично ще дотримується модерну: пластика лінії, витонченість образів, декоративність. Але титульна ілюстрація митця «По суті питання» (1925, № 20) більш лаконічна та плакатна, вона представляє нам робочих у цеху, один з яких є злісним прогульником. Цікавим рішенням у цьому творі є поєднання фотографії та ілюстрації. Графіка художника поступово стає більш плакатною, без зайвих деталей, але паралельно зберігається пластична лінія контуру.

Проблему бандитизму, що був дуже поширеним явищем у післяреволюційній Україні, дотепно висвітлено карикатурою «На своєму посту» (1925, № 12) Е. Резнікова. На ілюстрації показано злодіїв, які грабують відділ міліції. Аркушем «Образа» (1925, № 13) митець підтримує китайських друзів СРСР, що прирівнюють англійців та японців до собак. Якщо відкинути змістовний складник цього твору, то рішення композиції є надзвичайно оригінальним. Ілюстрація подається у вигляді арифметичної вправи – велика постать англійця додається до маленького японця, що в сумі дорівнює собаку. Графік не забуває тут використовувати стандартні деталі в зображенні імперіалістів: фрак, циліндр, батіг. Манера художника варіюється між експресивною завдяки грубій лінії та дещо декоративною з контрастними плямами та умовними формами.

Аркуш Яноша «На два фронти» (1925, № 4) пропагує антирелігійну компанію, а саме приклад, коли конкретна людина бореться з релігією, а сама має вдома ікони. Художник зображує доволі лаконічно на темному тлі жінок, що обговорюють лицемірство чоловіка, який молиться перед образами. Митець поруч з іконами розмістив радянську символіку, підкреслюючи так абсурд ситуації. Так званий «загниваючий Захід» Янош намагався проілюструвати карикатурою «Кавові плантації по-американськи» (1925, № 9), де під виглядом кавової лавки в Бостоні працював будинок розпусти. На тлі вітрин із красивими жіночими постатями розміщені одутлі та огидні клієнт і продавець. Художник вдало зіграв на контрасті між легкими контурами жіночих фігур на задньому плані та важкими тональними плямами чоловічих силуетів попереду. Ми спостерігаємо в ілюстраціях Яноша монументальність, декоративність, точність лінії та мінімалізм.

Повчальним зразком більшовицьких поглядів на гендерні відносини в перші роки радянської

влади може слугувати ілюстрація «Вигнання з раю» (1925, № 7) з підписом А. Х. (ймовірно, Л. Хвостов). На рисунку пара закоханих тікає від розгніваного натовпу односельчан, бо чоловік із жінкою жили разом, але не були одружені. Художник глузує зі старих правил поведінки та підкреслює це за допомогою тонального та образного контрасту: потворну «озвірілу» юрбу зі застарілими поглядами передано в темному тоні на задньому плані, а красиву молоду пару з революційним способом життя показано у світлих тонах на передньому плані. Цікавим є той факт, що надалі радянська пропаганда почне агітувати за більш традиційні сімейні відносини через поширення венеричних хвороб. Манера митця А. Х. доволі експресіоністична зі сміливо деформованими постатями та обличчями героїв.

Міжнародну тематику підхоплює М. Щеглов плакатною титульною ілюстрацією «Моська лає» (1925, № 13), де підпала під гостру критику Польща. На рисунку усміхнений радянський прикордонник зображений велетнем на червоному тлі з гербом СРСР, а польський військовий – це маленька собачка з клеймом у вигляді свастики, що намагається вкусити червоноармійця. У цьому аркуші художник доводить до крайнощів метод порівняння на кшталт «свій – чужий». Повчальна ілюстрація Щеглова «До уваги лікбезів» (1925, № 12) повинна звернути увагу на неосвіченість великої маси населення в тодішній радянській Україні. Художник зобразив селянина, якого вбило струмом, бо неграмотний чоловік не зміг прочитати попередження про безпеку. В експресивній графіці художника проглядається плакатність, декоративність, а порушені пропорції персонажів надають більшої гротескності.

Про охоплення всього світу комуністичними ідеями заявив Б. Шаповал у дещо модерністській карикатурі «Будь готовий» (1925, № 17), де представлено піонера й іноземного вчителя, що салютують угору руками. Персонажів намальовано досить умовно та розміщено на одній лінії. Такі червоні елементи-акценти в композиції, як прапор, піонерські галстуки, стрічки на капелюхах, несуть відповідне ідеологічне навантаження. Графік досить вдало поєднує фігури за допомогою чорного прямокутника на тлі, що надає роботі конструктивістського вигляду.

Потрібно звернути увагу на портретну карикатуру у виданні «Гаврило», яка має тут свої особливості. Художники дотримуються правила, за яким загострюються некрасиві риси обличчя негативних героїв, а в позитивних персонажів обличчя, навпаки, підправляються в кращий бік.

Наприклад, улесливий шарж «Рішуча боротьба» (1925, № 21) Б. Фрідкіна на Ф. Дзержинського, що постає в образі богатиря в обладунках зі зброєю та погрожує спекулянтам. Протилежним прикладом є злий шарж «В'їзд німецького Христа до берлінського Єрусалиму» (1925, № 9), можливо, авторства Л. Хвостова на германського імператора Вільгельма II та рейхспрезидента Німеччини П. Гінденбурга. Гротескна фігура імператора возсідає на ослі, у якого голова Гінденбурга. Імператор однією рукою тримає клітку з орлом (німецьким геральдичним символом), а іншою – гордовито підкручує вус.

З упевненістю можна сказати, що сатиричне видання «Гаврило» стало попередником такого відомого харківського часопису 20–30-х рр. ХХ століття, як «Червоний перець». Тим більше, що багато художників журналу «Гаврило»

продовжили свою творчу діяльність саме в «Червоному перці».

Висновки. Можна підсумувати щодо смислових і художніх особливостей сатиричної графіки часопису «Гаврило»:

1) хоча в Радянській Україні була жорстка цензура, а графіка часопису «Гаврило» була засобом радянської пропаганди, але в ній певною мірою трапляється викриття самої радянської системи;

2) у гумористичній ілюстрації надається перевага простим смислам, плакатності, сміливій простій композиції, майстерності образно-зображальних засобів, технічній винахідливості;

3) у карикатурі та шаржі застосовуються такі художні прийоми, як: порівняння та зіставлення, гротеск, парадокс, гостра лінія контуру, експресивна штриховка, кольоровий контраст, відповідна символіка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голубев А. Образ Европы в советской карикатуре 20–30-х годов. *Труды Института российской истории*. Москва, 2005. № 5. С. 273–299.
2. Зикун Н. Українська газетна сатирична публіцистика радянської доби як ідеологічно-пропагандистський інструмент. *Образ*. Суми, 2016. № 1. С. 27–36.
3. Кузіна К. ОДПУ/НКВС у радянському плакаті та карикатурі (1930-ті – початок 1940-х рр.). З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Київ – Харків, 2019. № 1 (51). С. 220–264.
4. Нестеренко В., Батенко Т. Шарж і карикатура в системі графічного мистецтва. Львів : Астролябія, 2008. 240 с.
5. Покляцька А. Карикатура в радянських сатиричних журналах 1920–1930-х рр. як елемент формування «нового побуту» в СРСР. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2015. № 23. С. 154–158.
6. Роготченко О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм. Київ : ФЕНІКС, 2007. 608 с.
7. Фіголь М. Політична сатира в українському мистецтві XIX – початку ХХ століття: Короткий нарис. Київ : Мистецтво, 1974. 56 с.

REFERENCES

1. Golubev A. *Obraz Evropy' v sovetskoj karikature 20–30-kh godov*. [The Image of Europe in Soviet Caricature of the 1920s and 1930s.]. *Proceedings of the Institute of Russian History*. Moscow, 2005. №. 5. P. 273–299. [in Russian].
2. Zykun N. *Ukrainska hazetna satyrychna publitsystyka radianskoj doby yak ideolohichno-propahandystskyi instrument*. [Ukrainian Newspaper Satiric Publicism of the Soviet Era as Ideological Propagandist Instrument]. *Obraz*. Sumy, 2016. № 1. P. 27–36. [in Ukrainian].
3. Kuzina K. *ODPU/NKVS u radianskomu plakati ta karykaturi (1930-ti – pochatok 1940-kh rr.)*. [ODPU/NKVD in the Soviet poster and caricature (1930s and early 1940s)]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*. Kyiv – Kharkiv, 2019. № 1 (51) 2019. P. 220–264. [in Ukrainian].
4. Nesterenko V., Batenko T. *Sharzh i karykatura v systemi hrafichnoho mystetstva*. [Cartoon and caricature in the system of graphic art]. Lviv: Astrolabia, 2008. 240 p. [in Ukrainian].
5. Pokliatska A. *Karykatura v radianskykh satyrychnykh zhurnalakh 1920–1930-kh rr. yak element formuvannia “novoho pobutu” v SRSR*. [Caricature in the soviet satirical magazine in 1920–1930s as the element of creating “new everyday life” in the USSR]. *Scientific notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University*. Vinnytsia, 2015. № 23. P. 154–158. [in Ukrainian].
6. Rohotchenko O. *Sotsialistychnyi realizm i totalitaryzm*. [Socialist realism and totalitarianism]. Kyiv: FENIKS, 2007. 608 p. [in Ukrainian].
7. Fihol M. *Politychna satyra v ukrainskomu mystetstvi XIX – pochatku XX stolittia: Korotkyi narys*. [Political satire in Ukrainian art of the XIX – early XX century: A short essay.]. Kyiv: Mystetstvo, 1974. 56 p. [in Ukrainian].